

І. А. Готун, М. О. Гунь

СКЛЯНІ ПРИКРАСИ З ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ (за матеріалами 2007—2011 рр.)

Опрацювання матеріалів, отриманих за перші п'ять років розкопок селища давньоруської і монгольсько-литовської доби в урочищі Рославське на околиці с. Ходосівка у південних передмістях Києва дозволяє характеризувати певні особливості матеріальної та деяких елементів духовної культури досліджуваного соціально-економічного феномену. Робота присвячена зібраному за означений період комплексу скляних прикрас населення пам'ятки. Основна увага зосереджена на браслетах, кількість яких на одиницю відкритої площі перевищує показники низки синхронних міст. Вказана риса пункту на тлі загальноруських тенденцій побутування цих предметів виступає додатковим аргументом своєрідності названого осередку.

Ключові слова: скляні браслети та намисти-ни, прикраси, поселення Ходосівка-Рославське, давньоруський та монгольсько-литовський періоди.

Завдяки очоленню О. П. Моцею масштабним розкопкам неукріплених пунктів півдня Русі, у результаті яких було сформульовано висновок щодо високого рівня розвитку селищних структур середньовічної доби і паритетних відносин між містами та селами в означений період (Моця 2003, с. 209 та ін.), міркування про примітивність матеріальної культури мешканців давньоруських селищ, аж до відсутності в їхньому побуті скляних браслетів, вже перейшли до категорії надбань історіографії. Базована на думці Ю. Л. Щапової, яка вважала, що скляних браслетів настільки багато у містах і так мало в селі, що вони визнані специфічно міською прикрасою (Щапова 1969, с. 102) точка зору свого часу була розтиражована включно з фундаментальними виданнями (Кучера 1975, с. 300; Куза 1985, с. 103; Щапова 1997, с. 86 та ін.) і залишалась панівною доволі довго, навіть попри вихід

«Археологии Украинской ССР», де йшлося не лише про притаманність цих прикрас населенню неукріплених осередків, а й, навпаки, про їхню масовість на означених пунктах (Беляева 1986, с. 403). Останнім часом такі думки одиничні, прикладом чого слугують твердження про скляні браслети як типову міську прикрасу, наявність якої у матеріальній культурі того чи іншого пункту — один із найважливіших показників, за яким він визначається як міський, оскільки жителі сіл, зазвичай, їх не використовували, і в сільських похованнях ці речі трапляються як виняток (Загорулський 2004, с. 101), або що й у Візантії, і на Русі скляні браслети виступали предметом міської культури, а найефективніше декоровані зразки могли бути пов'язаними із заможним прошарком містян (Лавыш 2013, с. 172). Показово, що дослідники селищ на півночі давньоруської держави, які розпочали роботи над сільською проблематикою пізніше, ще на початку тисячоліття щодо Суздальського Опілля наголошували, що речовий матеріал з сільських осередків регіону підтверджує попереднє спостереження М. В. Седової про присутність «міських елементів» у матеріальній культурі суздальської округи, а показником добробуту жителів сільських поселень слугують скляні браслети на п'яти пам'ятках (Макаров, Леонтьев, Шполянський 2004, с. 32). Нині вони теж констатують високий майновий рівень мешканців неукріплених пунктів та наявність на останніх речей, які до цього вважали власністю лише заможних містян або взагалі представників суспільної верхівки (Макаров, Федорина 2008, с. 145; Макаров, Гайдуков 2013, с. 227, 228 та ін.).

Наведене спостереження викликane тим, що до оприлюднення хоча б початкових резуль-

татів широкого вивчення сільської тематики панівною була вже згадана думка щодо міського характеру цих виробів. Вона формувалась за матеріалами розкопок курганних некрополів та укріплених центрів — основних об'єктів досліджень фактично до середини ХХ ст. Цей підхід базувався спочатку на фіксації різного супровідного інвентарю містянок та селянок у курганах в'ятичів XI—XIV ст., що навіть привело до сприйняття браслетів на цвинтарях сільських поселень як показника наближеності до сусідніх городищ та тісних зв'язків з населенням останніх (Арциховский 1930, с. 25, 26), а також на різниці у наборі прикрас небіжчиць з міських та сільських могильників Північно-Східної й Північно-Західної Русі, чим було зумовлено висновок про притаманність браслетів населенню міст, а намиста — жителям селищ (Фехнер 1959, с. 150), що вже відзначалось у публікаціях з означеної проблематики.

Іншим аргументом міського характеру названих прикрас слугував обґрунтований виявлений в Києві слідами виробництва висновок Б. О. Рибаківа про склоробну справу — репрезентант міського ремесла найбільших князівських центрів і поширення її продукції у малих містечках та селах у результаті торгівельних операцій (Рыбаков 1948, с. 400). Попри появу невдовзі точки зору щодо можливості виготовлення браслетів, пернів і намистин також у великих та середніх містах (Соловьева, Кропоткин 1953, с. 24), деякі дослідники, в числі яких і провідний фахівець з питань середньовічного склоробства Ю. Л. Щапова, залишилися прибічниками думки, що найбільшим виробничим центром Русі тривалий час був лише Київ, який своєю продукцією цілком забезпечував усі землі, і лише згодом, у другій половині XII ст., з'явилися склоробні майстерні й поза його межами, але виключно у великих торгівельно-ремісничих осередках (Щапова 1968, с. 106, 107; 1972, с. 190, 191). Цей підхід мав свої, досить вагомі, причини: виготовлення скла та прикрас із нього саме для столиці документують численні випадки фіксації при розкопках інструментів, тиглів, горен, шматків скла, виробничого браку (Безбородов 1956а, с. 68; Богусевич 1954; Килиевич 1981; Ивакин, Степаненко 1985, с. 100; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 93—95; Журухіна, Храмченкова 2012, с. 226—228; Журухіна 2015а, с. 53, 54 та ін.). Принагідно слід згадати про існування альтернативного підходу О. М. Олейнікова, який полягає в тому, що складність розуміння хімічних процесів, які відбуваються на різних стадіях отримання скла із різноманітних компонентів разом зі стійким бажанням продемонструвати існування високих технологій у Давній Русі спричинило досить міцне закріплення в історіографії зведеної до абсолюту недостатньо аргументованої, за твердженням дослідника, думки про відмінне від інших власне давньо-

руське скловиробництво (Олейников 2001 та ін.), на чому вже акцентовано у фахових роботах (Королева 2016, с. 91, 92).

Необхідно зауважити, що фрагменти браслетів зустрічаються на різних пам'ятках доволі нерівномірно. Зокрема, дослідниками наведено число 200 уламків на 100 м² площі як своєрідну «норму» для міського культурного шару, хоч відхилення від цього показника відзначені як в один, так і в інший бік: від не більше 100 фрагментів із вивчених 1500 м² у Пскові до 11000 у нашаруваннях Ізяславля та більше ніж 500 уламків із 40 м² у Серенську (Щапова 1997, с. 86). Останні дані в ході подальших розкопок були відкориговані: 8041 фрагмент з 852 м² площі, що перевершує кількість зібраних там само уламків кераміки (Равдина 1978, с. 76). Траплялась у літературі й інша оцінка насиченості шару вказаними виробами: «скляні браслети наряду з керамікою та шиферними пряслицями виступають однією із самих масових категорій археологічних знахідок» (Костюкевич 2014, с. 38). Універсальне пояснення такої кількості цих прикрас в окремих пунктах поки що відсутнє, та й навряд чи можливе взагалі, оскільки наявність знахідок у шарі залежала від багатьох чинників. Неоднаково виробили поширені й хронологічно: найдавніші знахідки відносились до другої половини X ст. і належали імпортованим прикрасам, а верхня межа існування, за найбільш масового побутування цих речей у XII—XIII ст., засвідчує стійке використання їх у містах, яким вдалось уникнути монголо-татарського руйнування і в XIV ст. (Щапова 1969, с. 102; 1997, с. 86), що властиве, наприклад, Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Мстиславлю (Арциховский 1949, с. 124, 139, 140; Щапова 1972, с. 113; Королева 2018, с. 14 та ін.). Наведені спостереження щодо різного числа названих знахідок справедливі і для пам'яток сільського типу. Так, на одному із селищ у Дніпровському Надпоріжжі з 540 м² вивченої площі походило 279 уламків (Козловський 1980, с. 79, 88), на Григорівці у Канівському Подніпров'ї, де розкопано 10000 м², їх виявлено 144, ще 95 знайдено у розмиві берега водосховищем (Петрашенко 2005, с. 5, 103), на поселенні Ліскове у межиріччі Дніпра та пониззя Десни з відкритими 13825 м² площі число таких знахідок сягає 373, причому, у окремих житлах зібрано до 30 уламків вказаних прикрас (Шекун, Веремейчик 1999, с. 9, 58; Веремейчик, Шекун 2007), на селищі Кошіївка-8 у Київській землі, де вивчена площа позиціонується як 3,2 га, кількість фрагментів скляних браслетів складає 65 (Лысенко і др. 2012, с. 74, 77; Журухіна 2013, с. 212—214). При дослідженні інших регіонів Русі теж отримано важливі дані: такі прикраси виявлені на низці сільських пам'яток у Підмосков'ї (Столярова 2018, с. 161), зокрема на поселенні Настасьїно другої половини XII — першої половини XV ст. з відкри-

тою площею 3634 м² фрагментів цих предметів зафіксовано 17 (Кузина 2004, с. 66).

Щодо окремих пунктів дослідники підкреслювали, що виявлене розкопками число уламків браслетів перевершує відповідні міські показники. Вказане стосується, наприклад, Вишинського замку на Дніпрі на території сучасної Гомельської обл., де за приблизно 150 років функціонування пам'ятки до культурних нашарувань на площі 2794 м² потрапив 831 фрагмент цих прикрас (Загорульський 2004, с. 12, 101). На Малому Городському городищі на площі 2000 м² виявлено 1107 уламків браслетів та 30 намистин (Капустін, Журухіна 2016, с. 105—107). Ще виразніше співвідношення простежене в Чорнобилі: там на площі 236 м² скляні речі репрезентовані понад 1500 фрагментами браслетів і 120 намистинами (Переверзев 2016, с. 86, 91), причому, відповідна статистика простежувалась впродовж всього періоду досліджень пункту: зі 188 м² походило 953 такі знахідки (Переверзев 2011, с. 480); із їх числа результати опрацювання 394 уламків браслетів обнародовані (Журухіна 2016). Цікаві матеріали з означеного питання отримані і при розкопках розташованого у південних передмістях Києва поселення Ходосівка-Рославське, яке існувало впродовж давньоруського та монгольсько-литовського періодів.

Із першого ж сезону робіт розміщений на незначних розмірів підвищенні серед широкої заплави Дніпра означений пункт привернув увагу несподівано високим рівнем матеріальної культури мешканців (Готун 2008), що з розкопанням розкопок доводилось констатувати і в подальшому (Готун 2014; 2017; Готун, Казимір 2019 та ін.). У зв'язку з наведеним спостереженням доречно згадати цілком слушне зауваження фахівців стосовно того, чи варто вважати знахідки на селищах престижних речей та імпортів індикаторами перебування на них представників соціальної еліти та їхнього статусу, чи розглядати як свідчення відносно високого загального «стандарту споживання», властивого сільському населенню в XI—XIII ст., що потребує окремого аналізу (Макаров, Леонт'єв, Шполянський 2004, с. 32). Та незалежно від остаточної відповіді на це питання, одним із показників означеної неординарності виступала кількість фрагментів скляних браслетів, зібраних у шарі пам'ятки, особливо у порівнянні зі статистикою фіксації таких знахідок на території літописних Білгорода, Вишгорода, Василева, що вивчалися експедицією впродовж тих же сезонів (Готун, Сухонос, Казимір 2008, с. 85; 2010, с. 95 та ін.). Завершення опрацювання колекції за перші п'ять років робіт не дозволяє, передусім за браком аналізів хімічного складу, виділяти продукцію репрезентованих у знахідках з поселення певних склоробних шкіл (хоча, виходячи з місця розташування пам'ятки, сюди мали б поширюватись вироби київських

майстрів), як це прийнято в літературі слідом за Ю. Л. Щаповою, водночас дає змогу охарактеризувати цей бік побутової культури жителів селища.

Протягом 2007—2011 рр. на поселенні відкрито площу 1041 м², з якої отримано 586 уламків скляних браслетів і 8 намистин¹. Водночас, за цей період фрагментів браслетів із кольорових металів виявлено лише 5. Форми скляних браслетів з пам'ятки відповідають виділеним фахівцями загальноруським тенденціям. Так, 66,4 % прикрас гладкі, підокруглі у перерізі (рис. 1; 2: 1—15, 21—30), 12 % — кручені, зовнішнім виглядом імітують виті вироби з утворенням у перерізі чотири- або п'ятипелюсткової розетки (рис. 3: 1—6, 12—18, 29, 30), 11 % знахідок підокруглого перерізу перевиті ниткою глухого скла, а ще 9 % дрібно- та середньокручені з тонкими стрижнями завтовшки 5—7 мм (рис. 3: 7—11, 19, 20, 27, 31, 33), хоч іноді фіксуються дрібнокручені з діаметром стрижня 10 мм, серед яких 2 з ниткою, 3 без нитки (рис. 3: 21—23; 4: 2), але масивні браслети, як відзначалось у літературі, були поширені у першій половині XII ст., тому на поселенні Ходосівка-Рославське вони трапляються як виняток. Порівняння отриманих матеріалів з результатами розкопок сусідніх пунктів дозволяє констатувати, що на селищі Софіївська Борщагівка серед знахідок першої половини XII ст. кількість масивних дрібнокручених браслетів відчутно переважає число виробів з тонкими стрижнями. Саме цю тенденцію відзначили фахівці й на інших пам'ятках Русі: у нашаруваннях, наприклад, Новгорода, куди склоробство прийшло на кілька десятиліть пізніше, масивні дрібнокручені браслети траплялись у ранніх шарах, звідки були витіснені середньокрученими (псевдовитими), які, в свою чергу, поступилися масовістю гладким (Полубояринова 1963, с. 170—178).

Спостереження за колекцією показують, що крім однорідних за складом виробів мешканці поселення послуговувались і виготовленими із різних компонентів (рис. 4). У оздоблених ниткою іншого кольору предметів переважають короткі, часті витки (рис. 4: 6—11, 20, 27). Один браслет коричневий, кручений, перевитий широкою ниткою з видовженими витками, у розрізі утворює чотирипелюсткову розетку (рис. 4: 10). Як відзначалось, при виготовленні подібних речей нитку прикладали вздовж стрижня, який після цього кілька разів звивався відносно осі. Іноді скломаса гладких перевитих браслетів зберігає ледь помітні сліди кручення. У деяких випадках жовта нитка рівномірно патинована з самим браслетом, іноді вона добре збережена, майже без патини на вкритому останньою виробі. Трапляються

1. Маючи нагоду, автори висловлюють щирі вдячність О. Журухіній за консультації, надані при опрацюванні колекції.

Рис. 1. Фрагменти гладких браслетів з поселення Ходосівка-Рославське

Рис. 2. Браслети з селіща: 1—15, 21—30 — гладкі; 16—20 — рубчасті

Рис. 3. Уламки кручених браслетів з пам'ятки

браслети, де нитка викришена, проте на її існування вказує тонка борозенка, яка обвиває стрижень. Серед знахідок лише 7 синіх та зеле-

них предметів з ниткою кручені з утворенням у розрізі багатопелюсткової розетки (рис. 4: 1, 2, 15, 17). Пласкоопуклі (4 од.) й рубчасті (5 од.)

Рис. 4. Перевиті ниткою іншого кольору кручені браслети з пункту

складають 1,5 % знахідок. Попри незначну кількість, останні досить різноманітні і відрізняються технікою виготовлення. Один має чотири неглибокі повздовжні боріздки, що імітують ребра (рис. 2: 20), два — по два випуклих ребра, утворюючи специфічний індивідуальний переріз (рис. 2: 16, 17). Ще двом виробам властива повздовжня ребристість, яка формує у перерізі чотирипелюсткову розетку (рис. 2: 18, 19). Один уламок гладкого зеленого браслета має два сегментоподібні видовжені заглиблення від викришених вставок (рис. 1: 18).

Спеціалісти простежили, що відмінності у формах перерізу стрижня залежали від вправності ремісників, адже доволі складна техно-

логія виробництва цих прикрас вимагала неабияких досвіду та майстерності. Всі браслети виготовлялись у техніці витягування, що вважається найдавнішим способом обробки скла, який властивий і сучасній склоробній промисловості (Энтеліс 1982, с. 27). Гарячу скломасу набирали на тонкий холодний металевий стрижень. Іншим, гарячим, стрижнем майстер витягував джгут із набраного скла, попередньо надавши йому відповідної форми. Якщо набрані стрижні обертати, утворюються кручені джгути. За попередньо заданої рубчастості скло завдяки пластичності витягуватиметься у рівномірної товщини джгут з початковою формою перерізу. Відтак, закручений стрижень іміту-

ватиме витий (Энтилис 1982, с. 30, рис. 19). Джгут необхідної довжини спеціальними ножицями обрізали, завершення затискали пінцетом зі сплющеною робочою частиною і зварювали, утворюючи таким чином замок (Энтилис 1982, с. 36, рис. 24), або захищували, формуючи рубець (Журухіна 2015b, с. 227), іноді декоруючи шов (Щапова 1997, с. 86).

Аналіз колекції браслетів з поселення Ходосівка-Рославське засвідчує, що близько половини уламків мають цілі або частково збережені замки. Речі з рубцями не зафіксовані. Місця з'єднання скломаси потовщені, грубі, скло утворює складки, стрижні перед місцем спаювання сплющені. Підквадратний переріз замків вказує на практику стискання виробів з чотирьох боків для кращого з'єднання завершення.

Цікаво, що спроба визначити місце ходосівського поселення серед інших осередків за таким критерієм, як форма поширених серед населення скляних браслетів, привела до доволі неочікуваних результатів. Так, порівняння Ходосівки-Рославського з Києвом, як найімовірнішим місцем виготовлення вказаних прикрас, іншими селищами середньовічної доби, а саме Кошцівкою, Григорівкою, Лісковим, Настасїним, а також з Чорнобилем та Городськом — осередками, де число названих знахідок, як і на селищі в Ходосівці, значно перевершує показники інших синхронних пунктів, яскраво продемонструвало, що число гладких браслетів у Ходосівці-Рославському помітно переважало кількість різних видів кручених і досягало рекордних показників (66,4 %) з близьким співвідношенням у Городську та Чорнобилі (відповідно, 65,9 і 63,2 %) і значно меншим (18,7—49 %) — на решті пунктів за винятком Ліскового з його мінімальним значенням у 6 %. Інші типи займають досить невисокі відсоткові показники на всіх осередках (табл. 1, 2, рис. 5).

Встановлено, що у Київській Русі виготовляли свинцево-кремнеземне за хімічним складом скло, що плавалося при температурі 600—800 °С і калієво-свинцево-кремнеземне, температура плавлення якого 800—1000 °С (Галибин 2001, с. 82). Для виробництва намиста і браслетів використовували обидва типи, хоча трикомпонентне скло трапляється значно частіше (Щапова 1972, с. 126, 127). Фахівці акцентували, що при виготовленні браслетів важливо дотримуватись рецептури складових компонентів та температурного режиму, інакше скло не матиме необхідної пластичності при витягуванні й застиганні (Безбородов 1955, с. 12, 13). Зважаючи на велику кількість зіпсованих виробів у вивчених майстернях, можна припускати, що склороби не завжди досягали оптимальних умов для виробництва браслетів, хоча брак могли переплавити і використати повторно. Дослідники висловили думку про ремонт розбитих прикрас шляхом повторного

розігріву і витягування ювеліром Райковецького городища паралельно його основній діяльності (Щапова 1968, с. 114, 115).

Хімічний склад скла, який допускав виготовлення із пошкоджених нових прикрас разом зі знахідкою тигля зі склоподібною масою та винесеною за межі житлової забудови спорудою з високотемпературною піччю на поселенні Ліскове дали дослідникам підстави припускати можливість ремонту скляних виробів і на цьому пункті (Веремейчик, Шекун 2007, с. 113). Але, з урахуванням необхідності оснащення й досвіду, трудомісткості робіт і наявності на Ходосівці-Рославському лише одного деформованого оплавленого фрагмента браслета (який, найімовірніше, зазнав дії високих температур за обставин, не пов'язаних з виробництвом) і відсутності браку, як і жодних інших переконливих технологічних слідів, критерії виділення яких описані в літературі досить детально (Столярова 2015), на цьому етапі досліджень немає жодних підстав припускати розвиток на пам'ятці цього ремесла. І хоч в розкопах зібрано значну кількість свинцю — невід'ємного компоненту склоробної справи (Готун та ін. 2013, с. 89, 90, рис. 3; Готун 2017, с. 67), аргументи щодо склоробства безпосередньо на пункті відсутні. У цьому випадку доречною буде паралель із селищем Григорівка, де шматки листового свинцю у заповненні однієї з будівель дослідники з місцевим виготовленням виробів зі скла не пов'язували (Петрашенко 2005, с. 106).

У літературі також відзначена можливість виробництва браслетів з використанням свинцево-кремнеземних і свинцево-вапняних сумішей, які, додаючи глину до складу скла, застосовували при виготовленні поливи (Щапова 1972, с. 139; Калюк 1988, с. 88—91), що також могло б пояснити причину не найкращого зовнішнього вигляду значної кількості предметів з Ходосівки-Рославського. Однак, за наявності в колекції несподівано високого відсотка полив'яного посуду (що також виступає показником високого рівня добробуту мешканців поселення, адже навіть у 1882 р. сотня вкритих, зазвичай тільки зсередини, поливою виробів коштувала в Опішні 6—8 крб. проти 2,5—3 крб. за сотню простих горщиків (Пошивайло 1993, с. 124)) і досить відчутної кількості фрагментів з її краплями, бризками та потьокками, аж до нанесення своєрідних полив'яних «латок» на місці дрібних отворів, дані щодо її місцевого виготовлення відсутні. Тому, значне число уламків браслетів у нашаруваннях ходосівського пункту, слід гадати, викликане дією інших чинників.

Як і на решті пам'яток доби Київської Русі, переважна більшість скляних виробів з досліджуваного селища має діаметр 60 мм з діаметром стрижня 5—7 мм, зрідка наведені показники варіюються, становлячи 50—70 мм. Речі

Таблиця 1. Кількісне співвідношення форми браслетів з деяких давньоруських пам'яток

Форма	Пункт							
	Київ	Ходосівка-Рославське	Григорівка	Ліскове	Настасьїно	Кошцівка	Чорнобиль	Городськ
Кручені	370	188	165	291	10	46	139	347
Гладкі	396	389	59	21	6	12	249	729
Пласкоопуклі	32	4	7	19	—	3	6	19
Виті	2	—	3	3	1	2	—	—
Рубчасті	8	5	3	9	—	—	—	12
Квадратні	—	—	1	—	—	—	—	—
Трикутні	—	—	1	7	—	1	—	—
Разом	808	586	239	350	17	64	394	1107

Джерела, тут і в табл. 2, 3, на рис. 5—7: Київ — за Ю. Л. Шаповою, Кошцівка 8 і Чорнобиль — за О. Ю. Журухіною, Григорівка — за В. О. Петрашенку, Городськ — за К. М. Капустиним і О. Ю. Журухіною, Ліскове — за О. В. Шекуном і О. М. Веремейчик, Настасьїне — за І. М. Кузіною

Таблиця 2. Відсоткове співвідношення форми браслетів з деяких давньоруських пам'яток (див. рис. 5)

Форма	Пункт (позиція на рис. 5)							
	Київ (1)	Ходосівка-Рославське (2)	Григорівка (3)	Ліскове (4)	Настасьїно (5)	Кошцівка (6)	Чорнобиль (7)	Городськ (8)
Кручені	45,8	32,1	69,0	83,1	58,8	71,9	35,3	31,3
Гладкі	49,0	66,4	24,7	6,0	35,3	18,7	63,2	65,9
Решта	5,2	1,5	6,3	10,9	5,9	9,4	1,5	2,8

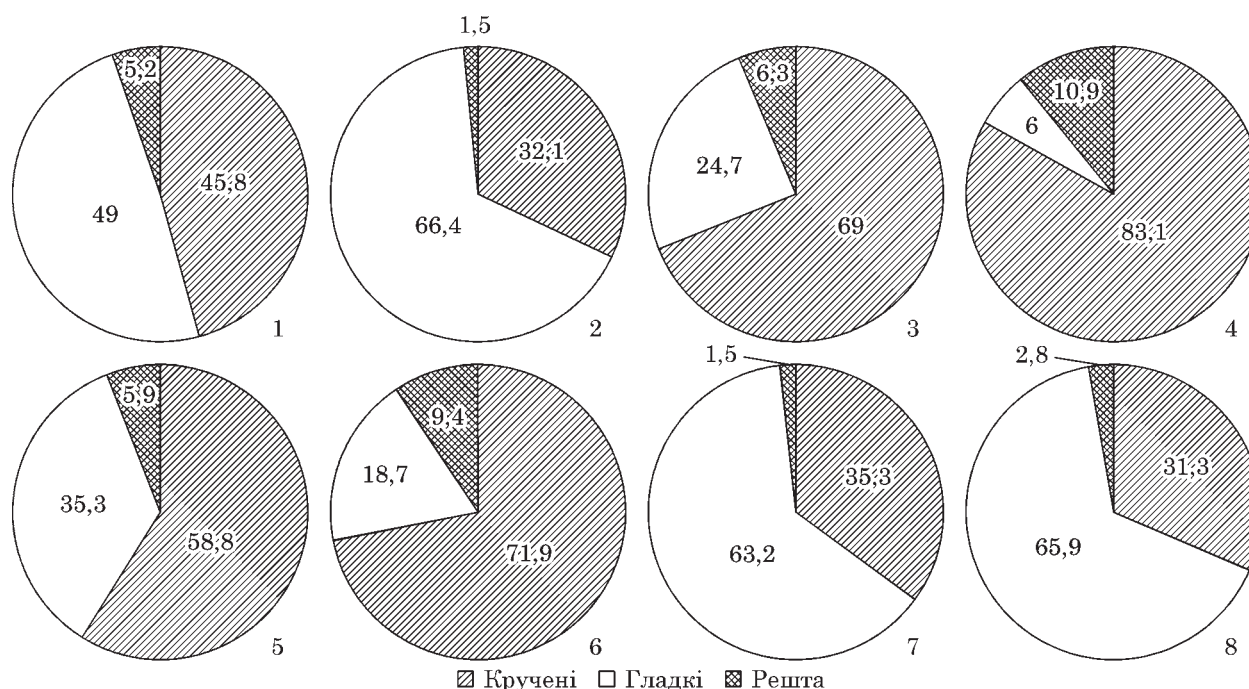
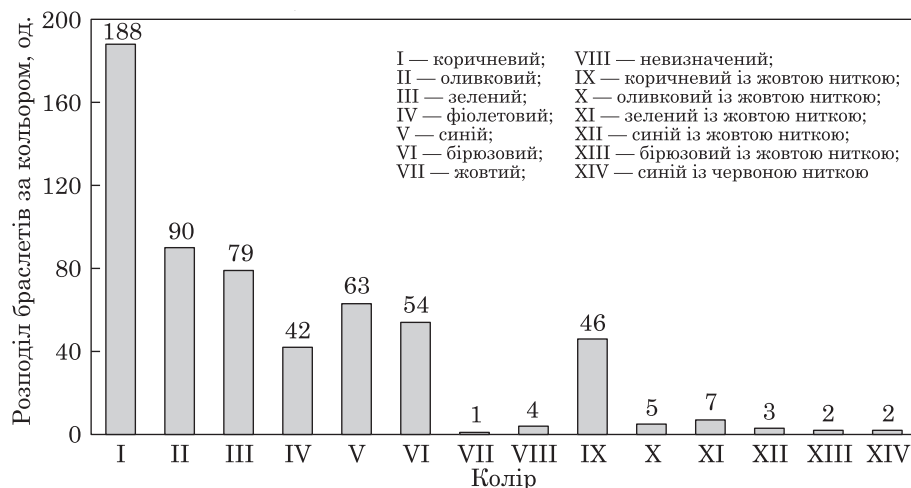

Рис. 5. Відсоткове співвідношення форми браслетів з деяких давньоруських пам'яток (див. табл. 2): 1 — Київ; 2 — Ходосівка-Рославське; 3 — Григорівка; 4 — Ліскове; 5 — Настасьїно; 6 — Кошцівка; 7 — Чорнобиль; 8 — Городськ

інших розмірів виготовляли у меншій кількості чи, можливо, за індивідуальним замовленням. Один гладкий бірюзовий виріб має діаметр 40 мм з діаметром стрижня 3 мм (рис. 2: 7). Браслети малих розмірів прийнято вважати

дитячими. Знахідки діаметром до 40 мм відомі по всій території Русі, південного Криму, Саркела. Побувають різні версії щодо їхнього призначення: персні на великий палець, скроневі кільця, підвіски світильників. У кельтів скляні

Рис. 6. Кількісне співвідношення браслетів з поселення Ходосівка-Рославське за забарвленням

кільця входили до складу разків намиста (Костюкевич 2014, с. 43, 44; Королева 2017, с. 106). Та у поховальних комплексах доби Київської Русі жодного випадку використання мініатюрних браслетів як скроневих кілець чи у намисті не зафіксовано. У дитячих похованнях Києва, Дмитрова, Гродно, Саркела, Сугдеї з віком померлих 1—7 років наявні скляні браслети діаметром 40—60 мм (Столярова 2002, с. 173; Доброва 2015, с. 236). Враховуючи, що середній діаметр цих виробів на поселенні Ходосівка-Рославське становив 60 мм, слід зазначити, що такі на дитячій руці не тримались би.

Усі браслети з Ходосівки-Рославського виготовлені із прозорого скла, нитки — із глухого. За кольорами скляних прикрас переважають вироби коричневого забарвлення, що складає 40 % (234 од.). Немало браслетів жовто-зелених (оливкових) — 16,2 %, зелених — 14,7 %, синіх — 11,6 % та бірюзових — 9,5 % (рис. 6), які, на відміну від сталого коричневого кольору, включають варіанти відтінків від світлих, навіть майже прозорих до насичених темних. Фіолетові (7,2 %) яскраві, темні відтінки відсутні, але саме ці вироби збереглись найгірше. Знайдено лише один предмет світло-жовтого забарвлення, у чотирьох випадках визначити колір не вдалось. Серед перевитих жовтою ниткою — 46 коричневих, 7 зелених, 5 жовто-зелених (оливкових), 3 синіх, 2 бірюзових. Один дрібнокручений синій браслет перевитий темно-червоною ниткою (рис. 4: 1), а один гладкий синій містить всередині червону нитку. Такі виготовляли шляхом послідовного опускання стрижня в червоне, а потім у синє скло (Полубояринова 1963, с. 174).

За кольоровою гамою браслети із селища Ходосівка-Рославське досить близькі до продукції київських майстерень (табл. 3, рис. 7). На першому місці коричневі, їх 30,2 та 40 % від загальної кількості, досить схожі співвідношення між синіми, зеленими, бірюзовими речами. Водночас, на Ходосівці-Рославському майже в чотири рази рідше трапляються вироби фіолетового

кольору і практично відсутні жовті. У Києві ж фіолетові посідають друге місце після коричневих, а жовті становлять 5,3 % від загальної кількості (Щапова 1972, с. 110—112). На селищі Григорівка відсоток фіолетових знахідок близький до показників ходосівського поселення, але наявні дані спричинюють певну умовність порівняльних характеристик: на Григорівці не виділені коричневі предмети, у Києві та ще на деяких пунктах — оливкові. Слід гадати, вони увійшли до статистичних даних у складі інших груп. Відповідно, залишається констатувати своєрідність Ліскового, що відзначено й авторами публікації матеріалів його розкопок, які вбачали найближчі паралелі пункту серед матеріалів Любеча (Веремейчик, Шекун 2007, с. 207). Варто також додати, що для Новгородка велика кількість коричневих браслетів характерна в часи розквіту ремесла, у XII ст. їх мало, хоча зелені, бірюзові та фіолетові вироби поширені в усіх нашаруваннях рівномірно (Полубояринова 1963, с. 177), а загалом колір скляних прикрас залежав від барвників, а саме сполук заліза, марганцю, олова, міді (Безбородов 1956а, с. 79; 1956б, с. 196; Галибин 2001, с. 83). Показово, що простежена при розкопках однієї з ділянок Задніпровського посаду Смоленська (правобережна територія) повна відсутність браслетів коричневого скла, велика кількість синіх, невелика — жовто-зелених та незначна — жовтих — явище, як відзначали дослідники, зовсім несхоже на поширення вказаних речей у межах лівобережної частини міста, і вкрай рідкісне в інших урбаністичних центрах Русі, хоч і найближче до київської школи склоробства та прикметне для матеріальної культури Мінська, Новогрудка і Волковиська, дала підстави вбачати у вибірці єдину партію товару, що надійшов з одного центру, можливо — із Києва (Столярова, Миненко 2014, с. 336, 337).

Усі скляні речі патиновані по-різному: тонка прозора плівка, яка дозволяє бачити колір, чи товстий сіро-коричневий, зрідка попелясто-білий шар, який дає змогу розрізнити забарвлен-

Таблиця 3. Відсоткове співвідношення кольору браслетів з деяких давньоруських пам'яток (див. рис. 7)

Колір	Пункт (позиція на рис. 7)				
	Київ (1)	Ходосівка-Рославське (2)	Григорівка (3)	Ліскове (4)	Настасьїно (5)
Коричневі	30,2	40,0	0,0	17,1	45,5
Фіолетові	27,6	7,2	7,5	12,0	4,5
Сині	13,5	11,6	18,8	12,0	9,1
Зелені	11,9	14,7	6,7	12,3	0,0
Бірюзові	11,5	9,5	5,4	8,9	0,0
Жовто-зелені	0,0	16,2	47,7	29,4	13,7
Жовті	5,3	0,2	2,9	4,9	4,5
Невизначені	0,0	0,6	11,0	3,4	22,7

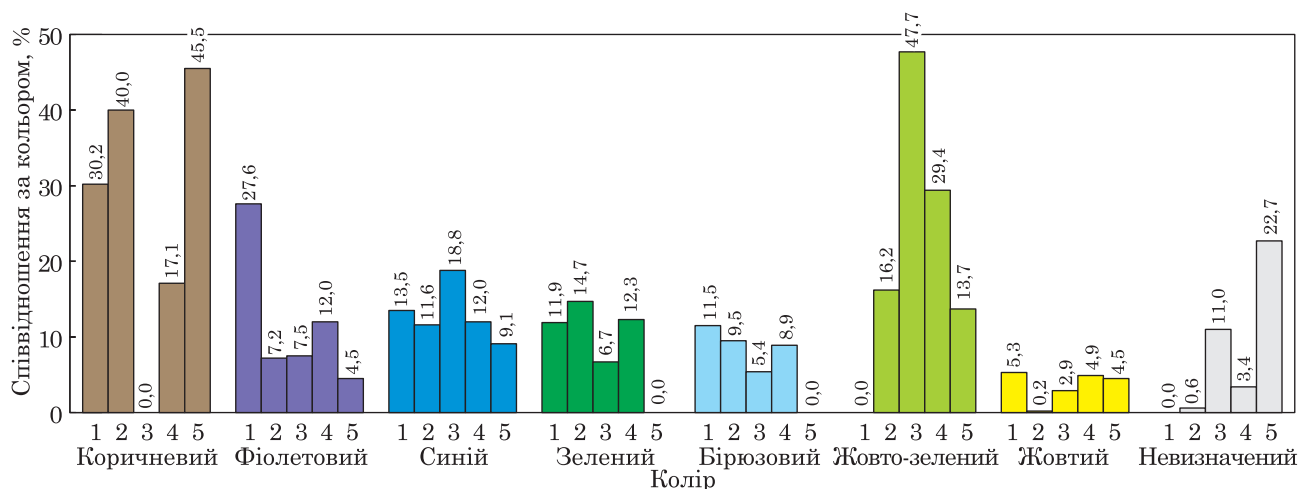

Рис. 7. Відсоткове співвідношення кольору браслетів з деяких давньоруських пам'яток (див. табл. 3): 1 — Київ; 2 — Ходосівка-Рославське; 3 — Григорівка; 4 — Ліскове; 5 — Настасьїно

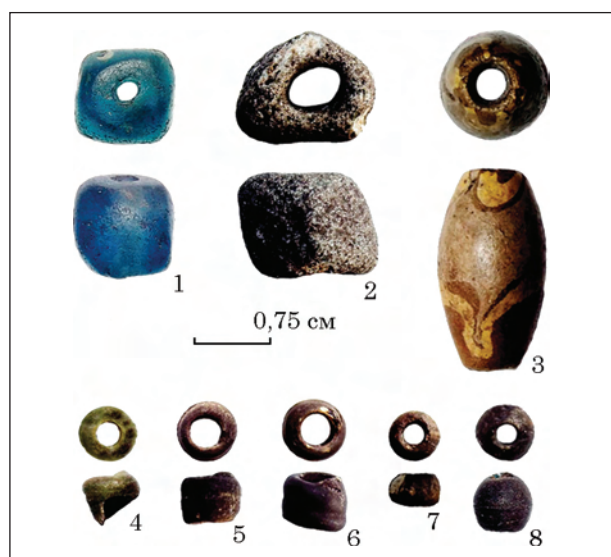

Рис. 8. Намистини з поселення

ня лише при відповідному освітленні. Кілька екземплярів іридовані, що вказує на можливе їхнє виготовлення з імпортованих матеріалів, оскільки тонку блискучу плівку, як вважають, мали вироби із забарвленого кобальтом натріє-

во-кальцієвого «античного» скла, а давньоруські майстри для синього кольору використовували мідь (Полубояринова 1963, с. 178).

Окрім браслетів до колекції скляних прикрас із поселення Ходосівка-Рославське входить 8 намистин. Використовуючи прийняті у фаховій літературі характеристики, в них слід вбачати 1 кубічну (рис. 8: 1), 1 трикутну у основі асиметричну скошено-призматичну, чю форму могла змінити дія високих температур, сліди впливу яких несе поверхня знахідки (рис. 8: 2), 1 бочкоподібну (рис. 8: 3), 3 зонних здвоєних (рис. 8: 4—6), 1 сплющено-підсферичну та 1 підсферичну (рис. 8: 7, 8). Кольори виробів — синій, коричневий, зелений, розміри варіюються від 4 до 10 мм у діаметрі за висоти від 3 до 22 мм. Підсферичні та зонні речі дрібні, решта сягає максимальної із названих величин. Вироби крім світло-коричневої, оздобленої фестончастим орнаментом із жовтого і темно-коричневого скла (рис. 8: 3), одноколірні. Виходячи з основних характеристик, а саме патинованості скла, техніки виготовлення, кольорів та форм намиста, що репрезентує продукцію майстерень Київської Русі (Щапова 1972, с. 88, 89; 1997, с. 85; Журухіна 2012, с. 228 та ін.), мож-

на припускати, що всі знахідки з Ходосівки-Рославського належать до речей вітчизняного виробництва. Враховуючи асортимент виробів досліджених у Києві склоробних осередків, що включав найрізноманітніше намисто та бісер (Килиевич 1981), співвідношення на пункті кількості браслетів і намистин поки що пояснити складно.

Огляд матеріалів досліджень неукріплених пунктів у найближчих околицях Києва дозволяє констатувати, що число виявлених при розкопках фрагментів скляних браслетів загалом відображає спільні тенденції і значною мірою залежить від діяльності людей на тій чи іншій території. Так, незначну кількість названих знахідок на селищі Теремки, а, особливо — на поселенні у Наводницькій балці, де з 250 м² площі походив єдиний уламок вказаного виробу (Івакін, Сергеева 1993, с. 34; Сергеева, Горбаненко 2004, рис. 5; Козюба 2008, с. 138, 154) завжди можна пояснити пошкодженням культурних нашарувань протягом наступних століть, особливо в умовах інтенсивного використання території сучасного міста. Те ж саме стосується і поселення у Софіївській Борщагівці, де гумусовані шари вибрані не лише практично до материка, а й з руйнуванням заповнення мало не всіх крупних об'єктів. Водночас, інші неординарні речі що в Софіївській Борщагівці, що на поселенні у Наводницькій балці присутні. Відтак, значну кількість уламків скляних браслетів на селищі Ходосівка-Рославське пояснює не наближеність до Києва, адже так було далеко не на всіх пунктах у передмістях столиці.

Частина відповіді на означене питання можна отримати, порівнюючи хронологію побутування названих прикрас з періодом інтенсивного освоєння заплавної підвищення в ур. Рославське у Ходосівці. Загальновідомо, що спочатку жителі Русі послуговувались вишуканими й дорогими виробами візантійських склоробів, більшість із яких знаходила попит у середовищі населення міст і з об'єктивних причин не потрапляла до сільських споживачів, менше залежних від віянь моди і більш обмежених у купівельних спроможностях. Але з розвитком місцевого виготовлення таких прикрас ситуація зазнала суттєвих змін. Із одного боку — на ринку з'явилися масові і досить недорогі, на відміну від імпортних, вироби. Думка щодо прийнятної вартості означених предметів висловлювалась неодноразово (Рыбаков 1948, с. 397; Каргер 1958, с. 406 та ін.) і обґрунтовувалась вона значним числом відповідних знахідок у нашаруваннях столиці. Із іншого — сплави металів імітували коштовність із золота та срібла, а скло розширило кольорову гаму прикрас до десятків барв і за короткий час опинилося на піку моди, зумовивши масовий попит на ці речі. При вивченні поховальних пам'яток було зафіксовано, що жінки одночасно могли носити

від одного до десяти браслетів, поєднуючи різні відтінки та типи (Доброва 2015, с. 235, 236). Щоправда, металеві прикраси були довговічні, а скло, незважаючи на красу, залишалось крихким та непрактичним, особливо в умовах ведення жінкою домашнього господарства, на що вказує фрагментованість знахідок. На селищі Ходосівка-Рославське у 2007—2011 рр. зафіксовано лише два цілих браслети, спроба поєднати решту уламків була безрезультатною: співпали, не утворивши цілої форми, фрагменти всього трьох виробів.

За спостереженнями дослідників, розвиток склоробства фіксується в Києві з XI ст., а справжньої майстерності та зростання обсягів виробництва ремісники досягли у XII ст., після чого браслети поширились і на сільські осередки. Простежується тенденція, що на селищах XI — першої половини XII ст. ці знахідки практично не зустрічаються, а в XII — першій половині XIII ст. їх кількість зростає в рази (Щапова 1972, с. 25 та ін.). Наприклад, за спостереженнями фахівців, у Турові й Пінську на роки, які безпосередньо передували татаро-монгольському завоюванню, приходиться найбільша кількість браслетів — 26—30 % від знайдених взагалі, причому їхнє максимальне число у передмонгольських шарах відзначали непоодинокі дослідники (Щапова 1969, с. 105). Не дивно, що локальний прояв цієї загальної закономірності простежений на поселенні Григорівка, де уламки браслетів виявлені у шарі та об'єктах виключно XII—XIII ст. (Петрашенко 2005, с. 100). Із житлово-господарськими комплексами, датованими XII — першою половиною XIII ст., пов'язана й більшість таких знахідок на поселенні Ліскове, де в об'єктах другої половини XI — початку XII ст. зафіксовано лише кілька фрагментів браслетів, до того ж — візантійського виробництва (Шекун, Веремейчик 1999, с. 58). Виготовлені наприкінці XII — у XIII ст. у Києві, на думку Ю. Л. Щапової, браслети виявлені під час розкопок поселення XII—XIV ст. Монастирщина 5 у Подонні (Гоняный, Кокорина, Свирина 1993, с. 159). Схожі тенденції простежені і для міських осередків. Так, переважно на XIII ст. припадає побутування браслетів у Козельську, хоч незначні відкрита площа та число зібраних виробів зі скла — 14 уламків браслетів з 8 намистинами і 292 екземплярами дрібного бісеру дещо замалі для широких узагальнень (Мастыкова 2005, с. 156, 169). Масове надходження скляних браслетів до Твері розпочалося з рубежу XII—XIII ст., за уточненими даними — з останньої чверті XII ст., а періодом найбільшого поширення цих прикрас у названому місті стали, згідно різних джерел, 1311—1330 рр. або друга половина XIII ст. з виходом цих речей із вжитку близько 1385 р. (Дашкова (Сафарова) 1997; Лапшин 2009, с. 111; Сафарова 2014). Остання чверть XII — перша чверть XIII ст. були визначені стосовно поширення

названих виробів у одному з районів Смоленська (Столярова, Миненко 2014, с. 339). Періодом близько нашествия Батия, а за останніми даними — другою половиною чи навіть кінцем XIII ст. дослідники вважають час випадіння уламків скляних браслетів до нашарувань на території Московського Кремля, де верхня межа побутування цих прикрас, на їхню думку, не виходить далі середини XIV ст. (Феребов 2018, с. 199). Це ілюструє констатовану фахівцями необхідність серйозного коригування розповсюджених уявлень про практично одночасне припинення близько середини XIII ст. побутування цілої низки категорій і типів предметів, відомих у якості яскравих індикаторів давньоруської культури (Макаров 2003, с. 9).

Відтак, слід врахувати факт розквіту життя і господарської діяльності на поселенні Ходосівка-Рославське у XII — першій половині XIII ст., що в часі припало на пік розвитку ремесел і торгівлі в Київській Русі. Відповідно, вплив на загальну статистику наявного на навколишніх пунктах з ранішим датуванням «безбраслетного» періоду тут відсутній, а наближеність до столиці надавала жителям пам'ятки першочерговий доступ до товарів київського ринку. Разом з тим, перший хронологічний етап розвитку селища відноситься до епохи, коли економічний і культурний поступ спричинив високі показники добробуту населення і зумовив появу у міському середовищі виконаного з дешевших матеріалів і за простішими технологіями своєрідного убору, що імітував князівсько-боярський (Седова 1997, с. 78, 306, табл. 60). Паралельно з описаним явищем відчутних зрушень зазнали й сільські пам'ятки. Фіксація на них непоодиноких статусних речей разом з простеженням при розкопках відчутним зростанням загальною побутового рівня привели до висновку, що це відображає процес проникнення елементів міської культури в село (Рабинович 1988, с. 55) та перетворення певних категорій речей із елітарних у предмети масового вжитку, а також становлення однорідної матеріальної культури міста й села (Сергеева 1993, с. 150). Вочевидь, відзначена у роботах Ю. Л. Щапової масовість скляних браслетів на київському ринку та торгівля ними не лише в столиці, де пропозиція перевершувала попит, а й на пам'ятках сільської округи (Щапова 1972, с. 25), слугує відображенням цих явищ. А зростання обсягів виробництва, можливо, пояснює і невисоку якість багатьох знахідок з Ходосівки, хоча й фактор щорічного (до зведення захисної дамби Конча-Заспа — Плюти) впливу на них під час дніпровських повеней не самого сприятливого середовища навколишніх боліт ігнорувати теж не варто.

Аналіз економічного й культурного розвитку Київської Русі дозволив дослідникам констатувати, що найстрашнішого удару монгольська навала завдала високорозвиненому ремісни-

чому виробництву: багато першокласних майстрів вбито, забрано до Монголії або Золотої орди, а частина врятувалась у відлілих містах Галицько-Волинського князівства чи Північно-Західної Русі; у значній мірі відбувся «інформаційний розрив» між генераціями ремісників, були втрачені професійні секрети, виробництво низки галузей припинилося, техніка ремесла стала грубішою і простою (Івакін 1996, с. 198 та ін.). При характеристиці художнього ремесла цього періоду відзначалось відчуття діяльності окремих острівців, що лишилися від колишніх крупних виробничих центрів із вкрай рідкісною появою вишуканих стильних виробів серед непримітних і загалом нечисленних зразків за практично повної відсутності творів високого ювелірного мистецтва (Пуцко 2013, с. 278). Разом з тим, вчені переконливо довели, що Київ у 1240 р. був знищений не повністю і зміни населення та культури не відбулось. Історичний розвиток не був надовго перерваний, а продовжувався на ґрунті давньоруських традицій, хоча і в нових історичних умовах (Івакін 1996, с. 249). Але було завдано значного удару столичному виробництву, що відобразило і склоробство. У нашаруваннях Києва другої половини XIII ст. браслети трапляються все рідше і до XIV ст. зовсім зникають (Щапова 1997, с. 88). Відсутність таких властивих давньоруським осередкам виробів простежена і стосовно селищ, зокрема Комарівки та Озаричів, хоча на останньому фрагмент названої прикраси був знайдений, щоправда, в умовах двошарової пам'ятки поруч з об'єктами давньоруської доби (Беляева, Кубишев 1995, с. 30, 58).

Але хронологія пункту має і зворотний аспект: доволі тривалий, нехай і менший у порівнянні з попереднім періодом (хоча остаточні висновки стосовно часу функціонування пам'ятки будуть коректними після подальших робіт і опрацювання отриманих матеріалів) поселення Ходосівка-Рославське, очевидно не помічене серед лісів та боліт під час наступу Батия, розвивалось і за монгольсько-литовської доби. Відсутність закритих комплексів та нестратифікованість середньовічних нашарувань на осередку не дає підстав однозначно судити про хронологію побутування тут скляних браслетів. Але в процесі дослідження низки об'єктів з матеріалами, зокрема гончарною керамікою, як давньоруського часу, так і монгольсько-литовського, стало очевидним, що нижні шари споруд, які включали уламки цих прикрас, відносяться до першої половини XIII ст., а фрагменти скляних браслетів опинились поруч кераміки другої половини XIII ст. у результаті подальшого заповнення цих об'єктів мішаним культурним шаром.

Дослідники зазначали, що *«індивідуальні особливості... поселення... дозволяють у найбільшій яскравій і повній формі змалювати картину реального життя»* (Раппопорт 1967,

с. 3). Доволі значна, порівняно з іншими селищами, кількість уламків скляних браслетів на одиницю площі залишається однією із суттєвих особливостей розташованого у південних передмістях Києва середньовічного селища Ходосівка-Рославське. І його наближеність до столиці та хронологія не можуть слугувати вичерпними поясненнями вказаного явища. А це, в свою чергу, промовисто демонструє, що вся багатогранність соціально-економічного феномену середньовічних пам'яток сільського типу на нинішньому етапі досліджень все ще залишається остаточно не простеженою і означена категорія археологічної спадщини потребує подальших фундаментальних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Арциховский, А. В. 1930. *Курганы вятичей*. Москва: РАНИОН.
- Арциховский, А. В. 1949. Раскопки на Славне в Новгороде. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, I, с. 119-151.
- Безбородов, М. А. 1955. Древнерусские стекла XI—XIII вв., их химический состав и технология производства. *Химия и химическая технология*, 47, с. 3-17.
- Безбородов, М. А. 1956а. Древнерусские стекла и огнеупорные изделия (химико-технологическое изучение древнерусских стекол и огнеупоров из археологических раскопок). *Краткие сообщения ИИМК*, 62, с. 66—83.
- Безбородов, М. А. 1956б. *Стеклоделие в древней Руси*. Минск: АН БССР.
- Беляева, С. А. 1986. Селища. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР в 3-х т.* 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 396-404.
- Беляева, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарвка та Озаричі)*. Київ: Наукова думка.
- Богусевич, В. А. 1954. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве (по материалам раскопок 1951 г.). *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 14-20.
- Веремейчик, Е. М., Шекун, А. В. 2007. Стекланые браслеты поселения Лесковое. *Краткие сообщения Института археологии*, 221, с. 204-215.
- Галибин, В. А. 2001. *Состав стекла как археологический источник*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Гоняний, М. И., Кокорина, Н. А., Свирина, А. Б. 1993. Гончарный комплекс первой половины XIII в. на поселении Монастырщина-5. *Труды ГИМ*, 82: Средневековые древности Восточной Европы, с. 143-160.
- Готун, І. А. 2008. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 3, с. 25-34.
- Готун, І. А. 2014. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI—XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села». *Археологія*, 3, с. 125-134.
- Готун, І. А. 2017. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61-90.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2008. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 84-86.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 91-95.
- Готун, І. А., Грицик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 4, с. 81-102.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.
- Дашкова (Сафарова), И. А. 1997. Стекланные браслеты древней Твери (вопросы хронологии и происхождения). В: Хохлов, А. Н. (ред.). *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*. Тверь: Старый город, 2, с. 218-225.
- Доброва, О. П. 2015. К вопросу о ношении стеклянных браслетов. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 235, 236.
- Журухина, Е. Ю. 2013. Стекланные изделия древнерусского времени из многослойного поселения Кошчевка-8. *Сіверщина в історії України*, 6, с. 112-115.
- Журухіна, О. 2015а. Давньоруське скло на київському Подолі. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 5—6 (213—214), с. 50-55.
- Журухіна, Е. Ю. 2015б. Украшения из стекла: тенденции и проблемы исследования находок киевского Подола. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 226-234.
- Журухіна, О. Ю. 2016. Вироби зі скла з розкопок давнього Чорнобиля. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 147-151.
- Журухіна, Е. Ю., Храмченкова, Р. Х. 2012. Стеклоделательные мастерские киевского Подола. *Филология и культура*, 3 (29), с. 226-233.
- Загорюльский, Э. М. 2004. *Вишинский замок XII—XIII вв.* Минск: БГУ.
- Зоценко, В. М., Брайчевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1089 рр.* Київ: Наукова думка, с. 43-103.
- Ивакин, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. 1985. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980—1982 гг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.* Киев: Наукова думка, с. 77-105.
- Ивакин, Г. Ю., Сергеева, М. С. 1993. Дослідження на житловому масиві Теремки 2 (м. Київ). *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 33, 34, 145.
- Ивакин, Г. Ю. 1996. *Исторический розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.
- Калюк, А. П. 1988. Об экспорте стеклоделательного ремесла из Киевской земли в середине второй половины XII в. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 86-92.
- Капустін, К. М., Журухіна, О. Ю. 2016. Скляні вироби Городська (за матеріалами розкопок 1940—

- 1950 pp.). *Археологія і давня історія України*, 1 (18): Колекція Наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття, с. 104-109.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 1.
- Килиевич, С. Р. 1981. Стеклоделие. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 312-318.
- Козловський, А. О. 1980. Нові дослідження давньоруського поселення в Дніпровському Надпоріжжі. *Археологія*, 35, с. 79-92.
- Козюба, В. 2008. Нові археологічні пам'ятки XI—XIII ст. найближчої околиці давнього Києва. *Археологічні студії*, 3, с. 135-157.
- Королева, Е. П. 2016. Изучение бус и браслетов из стекла древнерусского периода: историография проблемы. *Вестник Полоцкого государственного университета*, серия А, 1, с. 88-96.
- Королева, Е. П. 2017. Стекланые браслеты, браслетообразные височные кольца с территории детинца Замковая гора в городе Мстиславль: типология и технология изготовления. *Вестник Полоцкого государственного университета*, серия А, 9, с. 100-107.
- Королёва, Е. П. 2018. *Стекланые украшения X—XIV вв. на территории Могилевского Поднепровья: технология изготовления, типология, хронология*. Автореферат диссертации к. и. н. Институт истории НАНБ.
- Костюкевич, А. В. 2014. Новые стекланные браслеты из коллекции Друцка (по материалам археологических раскопок детинца в 2013 г.). *Матэрыялы на археалогіі Беларусі*, 25: Вынікі даследавання першабытных і сярэдневяковых старажытнасцей Беларусі ў 2011—2012 гадах, с. 38-44.
- Куза, А. В. 1985. Неукрепленные поселения. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город. замок. Село*. Москва: Наука, с. 96-104. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.
- Кузина, И. Н. 2004. Средневековые изделия из стекла. *Труды Подмосковной экспедиции ИА РАН*, 2: Средневековое поселение Настасьино, с. 66-68.
- Кучера, М. П. 1975. Селища. В: Довженко, В. Й. (ред.). *Археологія Української РСР у 3-х т.* III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 295-302.
- Лавыш, К. А. 2013. Византийские стекланные браслеты в Западной Руси: отражение византийской моды и прототип для местной продукции. В: Ивакин, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 164-173.
- Лапшин, В. А. 2009. *Тверь в XIII—XV вв. (по материалам раскопок 1993—1997 гг.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Квитницкий, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Многослойное поселение Коцеевка-8*. Киев; Фастов. Материалы Фастовской археологической экспедиции, 1
- Макаров, Н. А. 2003. Русь в XIII веке: характер культурных изменений. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке: Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 5-11.
- Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е., Шполянский, С. В. 2004. Средневековое расселение в Суздальском Ополе. *Российская археология*, 1, с. 19-34.
- Макаров, Н. А., Федорина, А. Н. 2008. О находках энколпионов на суздальских селищах. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология Владимиро-Суздальской земли: Материалы научного семинара*. Москва, 2, с. 137-146.
- Макаров, Н. А., Гайдуков, П. Г. 2013. Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского Ополя. *Краткие сообщения Института археологии*, 231, с. 224-231.
- Мастыкова, А. В. 2005. Стекланные изделия из раскопок в г. Козельске. В: Нигматуллин, Р. А., Прошкин, О. Л., Массалитина, Г. А., Хохлова, Т. М. *Древний Козельск и его округа*. Москва: ИА РАН, с. 156-172. Труды отдела охранных раскопок ИА РАН, 4.
- Моця, О. П. 2003. Висновки. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 208, 209.
- Олейников, О. М. 2001. Новгородские стекланные браслеты. *Новгород и Новгородская земля*, 15, с. 98-117.
- Переверзев, С. В. 2011. Проблеми та перспективи археологічних досліджень в зоні відчуження. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 6, с. 475-482.
- Переверзев, С. В. 2016. Дослідження літописного Чорнобиль. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 85-92.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев.
- Полубояринова, М. Д. 1963. Стекланные браслеты древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 117: Труды Новгородской археологической экспедиции, III: Новые методы в археологии, с. 164-181.
- Пошивайло, О. 1993. *Етнографія українського гончарства*. Київ: Молодь.
- Пуцко, В. Г. 2013. Русское искусство после трагедии 1238—1241 гг. В: Ивакин, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 272-282.
- Рабинович, М. Г. 1988. *Очерки материальной культуры русского феодального города*. Москва: Наука.
- Равдина, Т. В. 1978. Стекланные браслеты Серенска. *Краткие сообщения Института археологии*, 155, с. 76-79.
- Раппопорт, П. А. 1967. О типологии древнерусских поселений. *Краткие сообщения Института археологии*, 110, с. 3-8.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло древней Руси*. Москва: АН СССР.
- Сафарова, И. А. 2014. Стекланные изделия из ранних комплексов раскопа № 14 в Тверском кремле. *Сафарова Ирина Александровна (online)*. Режим доступа: <http://irina.safarov-tver.ru/index.php/stati/stati-po-srednevekovomu-steklu-333/3-steklyannye-izdeliya-iz-rannikh-kompleksov-raskopa-14-v-tverskom-kremle> (Дата звернення 13 листопада 2019 р.).
- Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 63-78. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т.
- Сергеева, М. С. 1993. Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.» (Чернігів,*

15—18 травня 1990 р.). Чернігів: Сіверянська думка, с. 147-151.

Сергеева, М. С., Горбаненко, С. А. 2004. Нова пам'ятка давньоруського часу в околицях Києва. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 3, с. 280-291.

Соловьева, Г. Ф., Кропоткин, В. В. 1953. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов Древней Руси. *Краткие сообщения ИИМК*, XLIX, с. 21-25.

Столярова, Е. К. 2002. Предварительные итоги изучения стеклянных предметов из раскопок в Дмитровском кремле. *Труды Подмосковной экспедиции ИА РАН*, 1: Археологическое изучение Подмосковья (Дмитров, Мытищи, Тарасовка), с. 173-202.

Столярова, Е. К. 2015. О признаках местного производства стекла (на примере Древней Руси). В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 383-390.

Столярова, Е. К. 2018. Стеклянные украшения средневекового сельского населения Подмосковья (по материалам Мякиннинского археологического комплекса). *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, 14, с. 158-165.

Столярова, Е. К., Миненко, В. В. 2014. Стеклянные изделия из правобережной части Смоленска: происхождение и хронология. В: Ситдииков, А. Г., Макаров, Н. А., Деревянко, А. П. (ред.). *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*. Казань: Отечество, III, с. 336-340.

Феребов, А. Н. 2018. Основания датировки стеклянных браслетов, найденных на территории Московского Кремля. *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, 14, с. 189-200.

Фехнер, М. В. 1959. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни. *Труды ГИМ*, 33: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 149-224.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.

Щапова, Ю. Л. 1968. Скляні браслети Київщини. *Археологія*, XXI, с. 106-117.

Щапова, Ю. Л. 1969. Стеклянные браслеты и датирование городского культурного слоя. *Советская археология*, 4, с. 102-107.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Щапова, Ю. Л. 1997. Украшения из стекла. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 80-92. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т.

Энтелис, Ф. С. 1982. *Формование и горячее декорирование стекла. Учебное пособие для специальности 2222*. Ленинград: ЛИСИ.

REFERENCES

Artsikhovskiy, A. V. 1930. *Kurgany vyatichey*. Moskva: RANION.
 Artsikhovskiy, A. V. 1949. Raskopki na Slavne v Novgorode. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 11: Materialy i issledovaniya po arkheologii drevnerusskikh gorodov, I, s. 119-151.
 Bezborodov, M. A. 1955. Drevnerusskiye stekla XI-XIII vv., ikh khimicheskii sostav i tekhnologiya proizvodstva. *Khimiya i khimicheskaya tekhnologiya*, 47, s. 3-17.
 Bezborodov, M. A. 1956a. Drevnerusskiye stekla i ognepornyye izdeliya (khimiko-tekhnologicheskoye izucheniye drevnerusskikh stekol i ogneporov iz arkheologicheskikh raskopok). *Kratkiye soobshcheniya IIMK*, 62, s. 66-83.

Bezborodov, M. A. 1956b. *Steklodeliye v drevney Rusi*. Minsk: AN BSSR.

Belyayeva, S. A. 1986. Selishcha. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainy SSR v 3-kh t. 3: Ranneslavlyanskiy i drevnerusskiy periody*. Kiev: Naukova dumka, s. 396-404.

Byelyayeva S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennya Dniprov's'koho Livoberezhzhya X—XV st. (za materialamy poselen' poblyzu sil Komarvka ta Ozarychi)*. Kyiv: Naukova dumka.

Bogusevich, V. A. 1954. Masterskiye XI v. po izgotovleniyu stekla i smal'ty v Kieve (po materialam raskopok 1951 g.). *Kratkiye soobshcheniya IA AN USSR*, 3, s. 14-20.

Veremeychik, Ye. M., Shekun, A. V. 2007. Steklyannyye braslety poseleniya Leskovoye. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 221, s. 204-215.

Galibin, V. A. 2001. *Sostav stekla kak arkheologicheskiiy istochnik*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye.

Gonyany, M. I., Kokorina, N. A., Svirina, A. B. 1993. Goncharnyy kompleks pervoy poloviny XIII v. na poselenii Monastyrshchina-5. *Trudy GIM*, 82: Srednevekovyye drevnosti Vostochnoy Yevropy, s. 143-160.

Hotun, I. A. 2008. Neordynarnist' davn'orus'koho sela na prykladi selyshcha Khodosivka-Roslavs'ke. *Arkheolohiya*, 3, s. 25-34.

Hotun, I. A. 2014. Vystavka arkheolohichnykh materialiv «Poselennya Khodosivka-Roslavs'ke (kinets' XI—XIV st.) yak pokaznyk neordynarnosti seredn'ovichnoho sela». *Arkheolohiya*, 3, s. 125-134.

Hotun, I. A. 2017. Seredn'ovichne selyshche Khodosivka-Roslavs'ke (do desyatyrichchya rozkopok pam'yatky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiya: doslidzhennya, eksperymenty, rekonstruktsiyi, s. 61-90.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2008. Nove davn'orus'ke selyshche poblyzu Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2006—2007 r.*, s. 84-86.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010. Tretiy sezon doslidzhennya selyshcha Khodosivka-Roslavs'ke. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2009 r.*, s. 91-95.

Hotun, I. A., Hrytsyk, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013. Hospodarstvo i pobut meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 4, s. 81-102.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019. Seredn'ovichni selyshcha kyivsk'ykykh peredmist' za rezul'tatamy robit ostannikh sezoniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 140-171.

Dashkova (Safarova), I. A. 1997. Steklyannyye braslety drevney Tveri (voprosy khronologii i proiskhozhdeniya). In: Khokhlov, A. N. (ed.). *Tver', Tverskaya zemlya i sopredel'nyye territorii v epokhu srednevekov'ya*. Tver': Staryy gorod, 2, s. 218-225.

Dobrova, O. P. 2015. K voprosu o noshenii steklyannykh brasletov. In: Gaydukov, P. G. (ed.). *Steklo Vostochnoy Yevropy s drevnosti do nachala XX veka*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 235, 236.

Zhurukhina, Ye. Yu. 2013. Steklyannyye izdeliya drevnerusskogo vremeni iz mnogoslonoynogo poseleniya Koshcheyevka-8. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, 6, s. 112-115.

Zhurukhina, O. 2015a. Davn'orus'ke sklo na kyivsk'komu Podoli. *Pam'yatky Ukrainy. Istoriya ta kul'tura*, 5—6 (213—214), s. 50-55.

Zhurukhina, Ye. Yu. 2015b. Ukrasheniya iz stekla: tendentsii i problemy issledovaniya nakhodok kiyevskogo Podola. In: Gaydukov, P. G. (ed.). *Steklo Vostochnoy Yevropy s drevnosti do nachala XX veka*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 226-234.

Zhurukhina, O. Yu. 2016. Vyroby zi skla z rozkopok davnoho Chornobylia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennya Kyiv's'koho Polissya, s. 147-151.

Zhurukhina, Ye. Yu., Khrumchenkova, R. Kh. 2012. Steklodelatel'nyye masterskiye kiyevskogo Podola. *Filologiya i kul'tura*, 3 (29), s. 226-233.

Zagorul'skiy, E. M. 2004. *Vishchinskiy zamok XII—XIII vv*. Minsk: BGU.

Zotsenko, V. M., Braychevs'ka, O. A. 1993. Remisnychyy oseredok XI—XII st. na Kyiv's'komu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavniy Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennya 1984—1089 rr*. Kyiv: Naukova dumka, s. 43-103.

Ivakin, G. Yu., Stepanenko, L. Ya. 1985. Raskopki v severozapadnoy chasti Podola v 1980—1982 gg. In: Tolochko, P. P.

- (ed.). *Arkheologicheskiiye issledovaniya Kieva 1978—1983 gg.* Kiev: Naukova dumka, s. 77-105.
- Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyy rozvytok Kyieva XIII—sередny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.
- Ivakin, H. Yu., Serhyeyeva, M. S. 1993. Doslidzhennya na zhytlovomu masivi Teremky-2 (m. Kyiv). *Arkheolohichni doslidzhennya Ukrayini 1991 r.*, s. 33, 34, 145.
- Kalyuk, A. P. 1988. Ob eksporte steklodelatelnogo remesla iz Kievskoy zemli v seredine vtoroy poloviny XII v. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i yego okrug v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 86—92.
- Kapustin, K. M., Zhurukhina, O. Yu. 2016. Skliani vyroby Horodska (za materialamy rozkopok 1940—1950 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Problemy ta vidkryttia, s. 104-109.
- Karger, M. K. 1958. *Drevniy Kiev: ocherki po istorii material'noy kul'tury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 1.
- Kiliyevich, S. R. 1981. Steklodeliye. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoye v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 312-318.
- Kozlovskyy, A. O. 1980. Novi doslidzhennya davno'orus'koho poseleniya v Dniprovskomu Nadporizhzhii. *Arkheolohiia*, 35, s. 79-92.
- Kozyuba, V. 2008. Novi arkheolohichni pam'yatky XI—XII st. nayblizhchoyi okolysti davno'oho Kyieva. *Arkheolohichni studiyi*, 3, s. 135-157.
- Koroleva, Ye. P. 2016. Izucheniye bus i brasletov iz stekla drevnerusskogo periola: istoriografiya problemy. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta*, seriya A, 1, s. 88-96.
- Koroleva, Ye. P. 2017. Steklyannyye braslety, brasletoobraznyye visochnyye kol'tsa s territorii detintsy Zamkovaya gora v gorode Mstislavl': tipologiya i tekhnologiya izgotovleniya. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta*, seriya A, 9, s. 100-107.
- Korolova, Ye. P. 2018. *Steklyannyye ukrasheniya X—XIV vv. na territorii Mogilevskogo Podneprov'ya: tekhnologiya izgotovleniya, tipologiya, khronologiya*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Institut istorii NANB.
- Kostyukevich, A. V. 2014. Novyye steklyannyye braslety iz kollektsii Drutska (po materialam arkheologicheskikh raskopok detintsy v 2013 g.). *Materiyaly pa archiealohii Bielarusi*, 25: Vyniki dasliedavannia pieršabytnych i siarednieviakovych staražytnasciej Bielarusi ũ 2011—2012 hadach, s. 38-44.
- Kuza, A. V. 1985. Neukreplennyye poseleniya. In: Kolchin, B. A. (ed.). *Drevnyaya Rus'. Gorod. Zamok. Selo*. Moskva: Nauka, s. 96-104. Arkheologiya SSSR s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 t.
- Kuzina, I. N. 2004. Srednevekovyye izdeliya iz stekla. *Trudy Podmoskovnoy ekspeditsii IA RAN*, 2: Srednevekovyye poseleniya Nastas'ino, s. 66-68.
- Kuchera, M. P. 1975. Selyshcha. In: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Arkheolohiia Ukrayins'koyi RSR u 3-kh t.* III: Rann'oslov'yans'kyy ta davno'orus'kyy periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 295-302.
- Lavysh, K. A. 2013. Vizantiyskiye steklyannyye braslety v Zapadnoy Rusi: otrazheniye vizantiyskoy mody i prototip dlya mestnoy produktsii. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'yany i Rus': arkheolohiia ta istoriya. Zbirka prats' na poshanu diysnoho chlena Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchya*. Kyiv: Starodavniy svit, s. 164-173.
- Lapshin, V. A. 2009. *Tver' v XIII—XV vv. (po materialam raskopok 1993—1997 gg.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Lysenko, S. D., Shklyarevskiy Ye. I., Kvitnitskiy, M. V., Chernovol, D. K. 2012. *Mnogosloynnoye poseleniye Koshcheyevka-8*. Kiev; Fastov. Materialy Fastovskoy arkheologicheskoy ekspeditsii, 1.
- Makarov, N. A. 2003. Rus' v XIII veke: kharakter kul'turnykh izmeneniy. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus' v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, s. 5-11.
- Makarov, N. A., Leont'yev, A. Ye., Shpolyanskiy, S. V. 2004. Srednevekovoye rasseleniye v Suzdal'skom Opol'ye. *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, s. 19-34.
- Makarov, N. A., Fedorina, A. N. 2008. O nakhodkakh enkolpionov na suzdal'skikh selishchakh. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiya Vladimiro-Suzdal'skoy zemli: Materialy nauchnogo seminara*. Moskva, 2, s. 137-146.
- Makarov, N. A., Gaydukov, P. G. 2013. Pechat' knyazyza Mikhalki Yur'yevicha iz Suzdal'skogo opol'ya. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 231, s. 224-231.
- Mastykova, A. V. 2005. Steklyannyye izdeliya iz raskopok v g. Kozel'ske. In: Nigmatullin, R. A., Proshkin, O. L., Massalitina, G. A., Khokhlova, T. M. *Drevniy Kozel'sk i yego okrug*. Moskva: IA RAN, s. 156-172. *Trudy otdela okhrannykh raskopok IA RAN*, 4.
- Motsya, O. P. 2003. Vysnovky. In: Motsya, O. P. (ed.). *Selo Kyivs'koyi Rusi (za materialamy pivdenorus'kykh zemel')*. Kyiv: Shlyakh, s. 208, 209.
- Oleynikov, O. M. 2001. Novgorodskyye steklyannyye braslety. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya*, 15, s. 98-117.
- Pereverzyev, S. V. 2011. Problemy ta perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen' v zoni vidchuzhennya. *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pam'yatkookhoronnykh doslidzhen'*, 6, s. 475-482.
- Pereverzyev, S. V. 2016. Doslidzhennya litopysnoho Chornobylya. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennya Kyivs'koho Polissya, s. 85-92.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoye selo (po materialam poseleniy u s. Grigorovka)*. Kiev.
- Poluboyarinova, M. D. 1963. Steklyannyye braslety drevnego Novgoroda. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 117: Trudy Novgorodskoy arkheologicheskoy ekspeditsii, III: Novyye metody v arkheologii, s. 164-181.
- Poshyvailo, O. 1993. *Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva*. Kyiv: Molod.
- Putsko, V. G. 2013. Russkoye iskusstvo posle tragedii 1238—1241 gg. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'yany i Rus': arkheolohiia ta istoriya. Zbirka prats' na poshanu diysnoho chlena Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchya*. Kyiv: Starodavniy svit, s. 272-282.
- Rabinovich, M. G. 1988. *Ocherki material'noy kul'tury russkogo feodal'nogo goroda*. Moskva: Nauka.
- Ravdina, T. V. 1978. Steklyannyye braslety Serenska. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 155, s. 76-79.
- Rappoport, P. A. 1967. O tipologii drevnerusskikh poseleniy. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 110, s. 3-8.
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo drevney Rusi*. Moskva: AN SSSR.
- Safarova, I. A. 2014. Steklyannyye izdeliya iz rannikh kompleksov raskopa № 14 v Tverskom kremle. *Safarova Irina Aleksandrovna (online)*. Rezhym dostupu: <http://irina.safarov-tver.ru/index.php/stati/stati-po-srednevekovomu-steklu-333/3-steklyannyye-izdeliya-iz-rannikh-kompleksov-raskopa-14-v-tverskom-kremle> (Data zvernennya 13 lystopada 2019 r.).
- Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniya iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevnyaya Rus'. Byt i kul'tura*. Moskva: Nauka, s. 63-78. Arkheologiya s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 t.
- Serheyeva, M. S. 1993. Formuvannya spetsyfyki pobutu mis'koho naselennya na Rusi u IX—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoyi Rusi: Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX—XIII st.» (Chernihiv, 15—18 travnya 1990 r.)*. Chernihiv: Siveriyans'ka dumka, s. 147-151.
- Serhieieva, M. S., Horbanenko, S. A. 2004. Nova pam'iatka davnoruskoho chasu v okolystiakh Kyieva. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii shkidnoi Ukrainy*, 3, s. 280-291.
- Solov'yeva, G. F., Kropotkin, V. V. 1953. K voprosu o proizvodstve, rasprostraneni i datirovke steklyannykh brasletov Drevney Rusi. *Kratkiye soobshcheniya IIMK*, XLIX, s. 21-25.
- Stolyarova, Ye. K. 2002. Predvaritel'nyye itogi izucheniya steklyannykh predmetov iz raskopok v Dmitrovskom kremle. *Trudy Podmoskovnoy ekspeditsii IA RAN*, 1: Arkheologicheskoye izucheniye Podmoskov'ya (Dmitrov, Mytishchi, Tarasovka), s. 173-202.
- Stolyarova, Ye. K. 2015. O priznakakh mestnogo proizvodstva stekla (na primere Drevney Rusi). In: Gaydukov, P. G. (ed.). *Steklo Vostochnoy Yevropy s drevnosti do nachala XX veka*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 383-390.
- Stolyarova, Ye. K. 2018. Steklyannyye ukrasheniya srednevekovogo sel'skogo naseleniya Podmoskov'ya (po materialam

Myakininskogo arkheologicheskogo kompleksa). *Arkheologiya Podmoskov'ya: Materialy nauchnogo seminaru*, 14, s. 158-165.

Stolyarova, Ye. K., Minenko, V. V. 2014. Steklyannyye izdeliya iz pravoberezhnoy chasti Smolenska: proiskhozheniye i khronologiya. In: Sitdikov, A. G., Makarov, N. A., Derevyanko, A. P. (ed.). *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkheologicheskogo s'yezda v Kazani*. Kazan': Otechestvo, III, s. 336-340.

Ferebov, A. N. 2018. Osnovaniya datirovki steklyannykh brasletov, naydennykh na territorii Moskovskogo Kremlya. *Arkheologiya Podmoskov'ya: Materialy nauchnogo seminaru*, 14, s. 189-200.

Fekhner, M. V. 1959. K voprosu ob ekonomicheskikh svyazyakh drevnerusskoy derevni. *Trudy GIM*, 33: Ocherki po istorii russkoy derevni X—XIII vv., s. 149-224.

Shekun, O. V., Veremeychuk, O. M. 1999. *Davn'orus'ke poselennya Liskove*. Chernihiv: Desnyans'ka pravda.

Shchapova, Yu. L. 1968. Sklyani braslety Kyivshchyny. *Arkheolohiya*, XXI, s. 106-117.

Shchapova, Yu. L. 1968. Steklyannyye braslety i datirovaniye gorodskogo kul'turnogo sloya. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 102-107.

Shchapova, Yu. L. 1972. *Steklo Kievskoy Rusi*. Moskva: MGU. Shchapova, Yu. L. 1997. Ukrasheniya iz stekla. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevnyaya Rus'. Byt i kul'tura*. Moskva: Nauka, s. 80-92. Arkheologiya s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 t.

Entelis, F. S. 1982. *Formovaniye i goryacheye dekorirovaniye stekla. Uchebnoye posobiye dlya spetsial'nosti 2222*. Leningrad: LISI.

I. A. Gotun, M. O. Gun

GLASS ADORNMENTS FROM THE HODOSIVKA- ROSLAVSKE SETTLEMENT (discoveries of 2007—2011)

Large-scale studies of medieval non-fortified points of Southern Rus conducted mainly during the last quarter of XX century within the framework of the targeted program developed by O. P. Motsya, demonstrated quite convincingly the high level of development of Old Russian settlement structures and fully parity relations in the mentioned period between the cities and their outskirts. Somewhat later, when the respective excavations were being deployed, similar conclusions were drawn by experts studying the settlements of Northern Rus. One of the components of this parity is the things in the cultural layers of the settlements which had been previously considered as the elements of urban culture, and some even as representing the feudal lifestyles. Glass bracelets were also attributed to the components of the wealthy town costume: despite the considerable excavations there were found in rural cemeteries and, because of lack of wide scale excavations on settlement structures, were not found on the latter. The data obtained from the mentioned researches of the end of XX — beginning of XXI centuries led to a decisive rejection of this approach and thinking of the «urban» nature of these garnishes in our time publications, if at all mentioned, either due to inertia or as a tribute to the historiographic tradition.

Substantially, that before the XII century there were pieces of work of Byzantine craftsmen in Rus affordable mainly to the representatives of the wealthy society group. With the proliferation of mass handiworks of glass-makers in Kiev and other towns of Rus this category of garnishes found its consumer and in locations rather remote from where they were made.

At the same time, at some points, the number of the said findings per area unit exceeds even the figures from capitals and it is not always possible to find an explanation for this phenomenon.

Khodosivka-Roslavske settlement in the southern suburbs of the capital is one of the archeological sites where the number of fragments of these garnishes is much higher than other items. The settlement was opened by the Northern Expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2007 and is studied annually within the framework of the relevant scientific planning topics. From the first season of excavations, the location has attracted the attention with a rather high level of material culture of its population (precious garnishes, expensive tableware, weapons, items of military equipment, etc.). For five years of work on the site 1041 m² area was opened, which collected 566 fragments of glass bracelets, although the number of other traditional glass garnishes, i.e. beads, reaches only 8. It is noticeable that the named categories of things by characteristics correspond to the pieces of work traced at other points in Kyivan Rus. At the same time, the features of the bracelets from the settlement are quite substantially different from those of the Kyiv pieces of works, although certain aspects of the high level of development of this point were explained by the inclusion in the structure of the capital metropolis.

As a result, neither the chronology of the point, the prosperity of which attributes to the peak of the bracelets making by Old Rus and, first of all, Kyiv craftsmen (though for quite a long time continues after the end of glass making in Rus as a result of the Bati invasion), nor the neighborhood to the capital, nor significant amount of glazed tableware (the manufacturing technology of which is close to the processes associated with glass making, but the evidence of local development of this industry in the settlement is lacking) does provide an exhaustive explanation of the causes of the said phenomenon.

Accordingly, at this stage of research, the traced feature of the point remains one of its specific features, but it testifies for the need of further research of both the Khodosian settlement and the medieval settlements in general, since the excavations of the said category of sites have potential of revealing so far unknown pages of the national Medieval studies.

Keywords: glass bracelets and beads, garnishes, Khodosivka-Roslavske settlement, old Rus and Mongolian-Lithuanian periods.

Одержано 17.10.2019

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

HOTUN Ihor, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9285-5107;

e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, вул. Обсерваторна, 21а, Київ, 04053, Україна.

GUN Maryana, Senior Research Officer, Museum of the Desyatynna Church History, Observatorna str., 21a, Kyiv, 04053, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9190-6139;

e-mail: gunmaryana@meta.ua.